

СТРУКТУРНО-ГРАМАТИЧНІ МОДЕЛІ ПЕРИФРАЗОВИХ НОМІНАЦІЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ ХХІ СТОЛІТТЯ

Мовотворчість письменників-постмодерністів вирізняється вживанням великої кількості перифраз різного типу й походження. У науковій літературі немає єдиної думки про те, предметом якої галузі лінгвістики є перифраза. Так, М. Коломієць, Є. Регушевський розглядають явище перифрази в лексикології, М. Шанський, О. Юрченко – у фразеології, Г. Удовиченко, І. Гальперин, І. Кобилянський – у синтаксисі. На думку В. Зайцевої, недостатня чіткість у потрактуванні сутності перифрастичних одиниць зумовлена тим, що деякі мовознавці не диференціюють поняття «перифрастичної мови» і «перифраза», тобто не проводять межу між здатністю мови виражати те саме чи схоже значення різними засобами, з одного боку, і конкретними мовними одиницями, що функціонують у текстах і мають відповідну логіко-психологічну основу, образну семантику і відповідну структуру, – з іншого [2, с. 79]. Лінгвістичні словники визначають перифразу як стилістичний прийом, що полягає в описовому позначенні предметів, явищ дійсності на підставі якоїсь ознаки у відповідному контексті, яка має оцінне значення й сприяє яскравості, виразності, зображення предмета, явища дійсності.

До потрактування перифрази можна виділити два основні підходи: стилістичний та номінативний. Їх виокремлення є умовним, адже вони є невіддільними аспектами функціонування перифрази, як і будь-якої іншої одиниці мови. Стилiстичний підхід репрезентує витлумачення перифрази як стилістичного засобу. Номінативний підхід полягає у визначенні перифрази як одиниці мовлення, яка використовується для вторинного називання понять, явищ навколишньої дійсності. У лінгвістичних розвідках, присвячених теорії перифрази, її розглядають наступним чином: Т. Битева під перифразою розуміє лексичну конструкцію, яка складається зі слова, що є домінантом, та власне перифразового сполучення [1, с. 28].

Концептуальні ідеї в галузі вивчення структурно-граматичної природи перифраз репрезентовано в мовознавчих дослідженнях Н. Базарської, Г. Моложай, М. Коломієць, Є. Регушевського, І. Кобилянського, Н. Сологуб, Т. Битевої, О. Копусь, А. Свашенко, Г. Розанової та ін. Питання щодо співвідношення перифраз зі словом, словосполученням чи реченням досі залишається дискусійним. Значна частина науковців вважає, що на формальному рівні перифразове найменування не може бути представлене словом. Такої думки дотримується Г. Моложай, яка підкреслює, що за своєю структурою перифраза менш економна ніж слово [3, с. 19]. Із цим твердженням погоджуються Т. Битева та висловлює думку, що визначальною рисою синтаксичної організації перифраз є їх співвіднесеність зі словосполученням [1, с. 95]. У неможливості вираження перифрази словом переконана і Ю. Макарець. Дослідниця вважає, що слово позначає поняття узагальнено і є відтворюваною в мовленні одиницею мови, а перифразова номінація позначає конкретний референт, і її не відтворюють, а компонують у процесі мовлення. З огляду на це мінімальною структурною моделлю перифрази має бути словосполучення як одиниця з конкретнішим значенням, яка разом з номінативною виконує кваліфікативну функцію [4, с. 99].

Протилежної думки дотримується Є. Регушевський і переконує, що перифразова одиниця може бути виражена словом, якщо воно містить оцінку зображуваного. Дослідник підкреслює, що суть перифразової одиниці репрезентована не структурою, а вторинністю номінації, емотивно-оцінним називанням уже названого [5, с. 41].

У творчості сучасних українських прозаїків перифразові номінації мають різну граматичну структуру. Залежно від цього вони по-різному співвідносяться з частинами мови. Найпродуктивнішими структурно-граматичними моделями перифраз, які використовують письменники-постмодерністи, є субстантивні та субстантивно-ад'єктивні словосполучення з атрибутивним типом відношень. Серед субстантивно-субстантивних

переважають безприйменникові конструкції, залежне слово в яких може виступати у формі родового, давального або ж орудного відмінків. Це обумовлює і структурні особливості комбінування перифраз.

Найпродуктивнішою моделлю утворення перифраз, співвідносних зі словосполученням, є «**прикметник + іменник**» (A+N). Форма граматичного зв'язку – повне узгодження, напр.: *м'яке золото – шуба, тепле місце – хороша посада, світова павутина – інтернет, автомобільна артерія – дорога, російський манікюр – неохайні нігті, осінній синдром – стан, пов'язаний зі скороченням частини світлого часу доби, солонна роса – сльози, жовтий дощ – опади бурого кольору, пов'язані з аварією на ЧАЕС 1986 р., чорний ринок – ринок товарів і валюти, на якому укладають незаконні угоди за цінами та курсами, що значно відрізняються від зафіксованих державою та ін.* Пор.: *Жінка з гідністю розпаковує свій кленок, обережно витягує з нього «м'яке золото», енергійно трясє* (І. Роздобудько); *Він не міг зосередитися на журналістиці, хоча усвідомлював, що працює на «теплому місці», в престижному журналі* (І. Роздобудько); *...пан Ярослав, що картографував перервами світову павутину, зліг з пневмонією* (Л. Дашвар); *...маю внизу за вікном справжню автомобільну артерію...* (Брати Капранови); *...навіть коли лягати спати з відчищеними нігтями, все одно прокинешся з «російським манікюром»* (І. Карпа); *Змахне солону росу сльоза стара, й відтоді очі в неї майже не просихатимуть до весни* (І. Роздобудько); *<...> і побачили, що надворі падає жовтий дощ* (Г. Пагутяк); *Всі ми маємо запасний аеродром. Не ви один* (Л. Дашвар).

Ад'єктивно-субстантивна модель комбінування перифразових найменувань може бути поширена до складної тричленної конструкції, яка має структуру «**прикметник + прикметник + іменник**» (A+A+N), напр.: *досвідчений медичний вовк – лікар.* Пор.: *Досвідчений медичний вовк, я швидко познайомився з усіма* (Брати Капранови); «**прикметник + іменник + іменник**» (A+N+N), напр.: *отара Божих овець – народ, часи брежнєвської*

задухи – час правління Л. Брежнєва (1964-1982 рр.). Пор.: ...*в часи брєжнєвської задухи* настигла мого приятеля велика біда (О. Забужко); *Отара Божих овець* залишилася без пастуха (Г. Пагутяк); «*іменник + прикметник + іменник*» (N+A+N), напр.: *бацили українського суспільства* – політики. Пор.: *Про ці бацили українського суспільства, їх кровний зв'язок з амбітною імперською пухлиною вчорашнього центру, піде мова у цьому трактаті* (Л. Дереш). Досліджуваний матеріал свідчить, що інші зразки, за якими утворюються перифразові найменування в сучасній художній прозі, є ускладненням моделі N+N через уведення до її складу атрибутивних компонентів, або ж комбінацією A+N та N+N. Пор.: *Стрекоять тамтани й бубни. Там радість і свято. Тут їдять кару небесну швидкого приготування* (Л. Дереш) (їдеться про вермішель «Мівіна»); *Центральні вулиці міст починають стугоніти від титанового кроку могутніх мислячих бойових машин...* (О. Жупанський) (перифраза вживається на позначення роботів).

Велику групу серед перифразових найменувань становить модель «*іменник + іменник*» (N₁+N₁), у якій кваліфікуюче узгоджене означення виражене граматичною формою іменника у родовому відмінку, напр.: *царство комунізму* – СРСР, *пора закруток* – літо, *мацаки некрозу* – відмирання, *звірі смерку* – люди, *лебеді кохання* – закохані, *Моцарт життя* – людина, якій щастить та ін. Пор.: *Знизпошліть царство комунізму! Тому, хто за ним плаче, але на окремо взятому острові – за колючим дротом* (Л. Дереш); *Цукор у селі дефіцитом не був навіть у цю гарячу пору закруток* (І. Карпа); *...над світом висить всім загроза, ми пильність втратили давно. Все огортають мацаки некрозу...* (С. Жадан); *...їй подобалося бути «Моцартом життя» – це означало, що все їй давалось надто легко* (І. Роздобудько); *Мати рідна, скільки було вереску й матюків від лебедів кохання!* (І. Карпа). Семантико-синтаксичні відношення між елементами словосполучень у зазначеній структурно-граматичній моделі перифраз атрибутивні. Форма граматичного зв'язку – безпосереднє керування. Продуктивність такої моделі

зумовлена широкими можливостями сполучуваності опорного компонента перифрази – іменника. Наведені нами приклади свідчать, що здебільшого залежний компонент виражений іменником. Менш продуктивними є перифрази, в яких залежним компонентом виступає числівник, напр.: *перший сокіл* – В. Ленін, *другий сокіл* – Й. Сталін. Пор.: *Колісь нав'язували «Думу про двох соколів»: «Перший сокіл – Ленін, другий сокіл – Сталін»...* (Л. Дереш).

Іноді перифразові найменування будуються за структурно-граматичною моделлю словосполучень прикладного типу. Їхні компоненти пов'язані між собою атрибутивними відношеннями та граматично-смісловим зв'язком кореляції. Пор.: *Юридичний вождь Кучум-баші зізнався: «Всі зрозуміли, що я працюю не під себе, а під Україну...»* (Л. Дереш) (перифраза уживається на позначення Л. Кучми); *...благородні імпер-совки постійно ці народи «визволяли»* (Л. Дереш) (йдеться про політичну верхівку СРСР).

Невелику частину аналізованого фактичного матеріалу становлять дієслівні перифразові найменування. Однак серед мовознавців немає єдиної думки щодо виокремлення такого типу перифраз. Їх виокремлення вважають доцільним Л. Шубіна, О. Юрченко, Г. Моложай, В. Похмельник. У художніх творах сучасних українських письменників основними моделями, за якими утворюються дієслівні перифразові номінації, є «дієслово + іменник» (V+N), напр.: *чистити пір'ячко* – наводити лад, *збити росу* – позбавити цноти, *накласти лапу* – загарбати, *рвати жили* – тяжко працювати. Пор.: *Лорна чистить пір'ячко, почувуючись впевнено в ореолі заслуженої слави...* (Л. Дереш); *І якось наче спогорда подивився. Наче то не він, Яків, першим з його жінки росу збив, та ще й не раз, а він у Якова скарб абощо забрав* (В. Лис); *...усі хлопці рвали жили, а німець на лавці біля хати цигарку курив* (Л. Дашвар). Також виокремлюємо структурно-граматичну модель V + {на, під, у} + N, напр.: *злягати на дно, летіти у вирій* – переховуватися/зникати, *шифруватися під Ісусика* – вдавати доброго. Пор.: *...нікуди не дінешся, треба було перечекати, «злягти на дно»...* (І. Роздобудько); *...у мене виникло*

нестримне бажання знову міняти номер телефону і швиденько «**летіти у вирій**» від надто допитливих клієнтів (М. Кідрук); *Та хто повірить, що він тут з власної волі? Хто тут може опинитися з доброї волі? **Шифрується під Ісусика**, екопоселенець хріновий!* (Л. Дашвар). Вище наведені приклади свідчать, що зазначені конструкції здебільшого ускладнені поширювальним компонентом (додатком або означенням) та виражають об'єктні та об'єктно-обставинні відношення.

Фактичний матеріал дає підстави об'єднати перифрази, вжиті у мовотворчості сучасних українських авторів, у дві групи: 1) перифрази-слова; 2) перифрази-словосполучення. Перифрази-слова – це здебільшого іменники та прикметники, напр.: *ящик – телевізор, зелені – гроші. Пор.: – По **ящику** там нічого нема?* (Брати Капранови); *Жила в різних людей, не раз впроголодь, аж поки її брат, який залишився з батьками на Вінничині, “розкрутив” свою справу й сипонув сестрі «**зелених**» на власну квартиру* (Б. Мельничук).

Перифрази-словосполучення складають переважну більшість. За компонентним складом їх ми поділяємо на дво-, три- та полі- компонентні. Напр.: 1) двокомпонентні перифрази, напр.: *чорна хвороба – епілепсія, червоний перелесник – вогонь, нащадок Гіппократа – лікар, автомобільна артерія – дорога. Пор.: Йосип черкнув сірником. **Червоний перелесник** побіг по смужці з мішковини до каністри* (Б. Мельничук); *Тихо, Нусько, тихо... **Чорна хвороба** зробить з чоловіком усе на світі* (Г. Пагутяк).

2) трикомпонентні перифрази, напр.: *отара Божих овець – народ, досвідчений медичний вовк – лікар, час брежнєвської задухи – заборона. Пор.: **Отара Божих овець** залишилася без пастуха* (С. Пагутяк); *У палаті нас було шестеро. Досвідчений медичний вовк, я швидко познайомився з усіма* (Брати Капранови); *...в часи брежнєвської задухи настигла мого приятеля велика біда* (Р. Іваничук).

3) полікомпонентні перифрази, напр.: *мозкове опромінення Нестором Шуфричем – відсутність серйозної аналітики в ЗМІ під час Помаранчевої*

революції. Пор.: ...повним ходом ішло *«мозкове опромінення Нестором Шуфричем...»* (О. Забужко).

Отже, в українській художній прозі ХХІ століття перифразові номінації є семантично цілісними засобами вторинної номінації. Перифрази, що їх активно використовують письменники-постмодерністи співвідносяться як зі словом, так і словосполученням та реченням. Найпродуктивнішими структурно-граматичними моделями утворення перифразових найменувань є ад'єктивно-субстантивні та субсантивно-субстантивні словосполучення з атрибутивними відношеннями («прикметник + іменник» (A+N), «прикметник + прикметник + іменник» (A+A+N), «прикметник + іменник + іменник» (A+N+N), «іменник + прикметник + іменник» (N+A+N), «іменник + іменник» (N₁+N₁)). Дієслівні перифразові номінації представлені моделлю «дієслово + іменник» (V+N). За формальним вираженням перифрази, вжиті в сучасній українській прозі, відповідають слову та словосполученню. Перифрази-словосполучення поділяються на дво-, три- та полі- компонентні.

Література:

1. Бытєва Т.И. Очерки по русской перифрастике. – М.: Элипс, 2008, – С. 95.
2. Зайцева В.В. Перифрастичні одиниці та метонімічні перенесення в газетному тексті // Дослідження з лексикології і граматики української мови. – 2010. – Вип. 9, – С. 79.
3. Малажай Г.М. Сучасная беларуская мова: Перифразы // вучэб. дапаможнык для філал. фак. пединститутаў. – Мн.: Выш. школа, 1980, – С. 19.
4. Макарець Ю.С. Перифразові номінації в українському публіцистичному дискурсі // Монографія. – К.: В-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2013, – С. 99.
5. Регушевський Є.С. Перифрази в українській мові // Українська мова та література в школі. – 1984. – № 4, – С. 41.

